

Σπινόζα: Ένας διαφορούμενος υλισμός

Ο Σπινόζα (1632-1677) είναι ο επιφανέστερος εκπρόσωπος του πανθεϊσμού. Τι σημαίνει όμως η βασική θέση του *Deus sive Natura* [Θεός δηλαδή Φύση]; Πρόκειται για υλιστική θέση, για υλιστικό μονισμό, ή, αντίθετα, η ταύτιση του θεού με τη φύση οδηγεί σε μια νέα, ανέκδοτη, μορφή ιδεαλισμού; Είναι γνωστό ότι ο πανθεϊσμός είχε σημαντικούς εκπροσώπους πριν και κατά την Αναγέννηση, όπως τον Νικόλαιο Κουζάνο (1401-1464), τον Τζιορντάνο Μπρούνο (1550-1600), τον Τομάζο Καμπανέλλα (1568-1639), τον Μπαίμε (1575-1624), ότι υπήρξε στοιχείο της ιδεολογίας των Αναβαπτιστών, κλπ. Τι σημαίνει όμως η ταύτιση του θεού με τη φύση στη φιλοσοφία του Σπινόζα;

Ο Σπινόζα επηρεάστηκε από τις ιδέες του Μπρούνο, τον νομιναλισμό του Χομπς, τον δυισμό του Καρτέσιου (1596-1650), καθώς και από τη διδασκαλία των νεοπλατωνικών. Στο πιο σημαντικό έργο του, την *Ηθική*, γραμμένο με τη γεωμετρική μέθοδο, ορίζει την υπόσταση, τα κατηγορήματα και τους τρόπους της, τη νόηση, τον θεό. Ας αρχίσουμε συνεπώς από τους ορισμούς που δίνονται στο πρώτο μέρος της *Ηθικής*.

- *Υπόσταση (Substance)*. Με την έννοια υπόσταση «εννοώ αυτό το οποίο είναι εν εαυτώ και νοείται μέσω αυτού» (I, III). Η υπόσταση είναι αιτία του εαυτού της.
- *Κατηγορημα (Attribute)*. Με την έννοια κατηγορημα «εννοώ αυτό που η διάνοια αντιλαμβάνεται ως την ουσία της υπόστασης» (I, IV).
- *Τρόπος (Mode)*. Με την έννοια τρόπος «εννοώ τις μετατροπές (affectiones) της υπόστασης, ή αυτό που υπάρχει σε, και νοείται μέσω κάποιου άλλου από τον εαυτό του» (I, V).
- *Θεός*. Με την έννοια θεός «εννοώ ένα ον απόλυτα άπειρο, δηλαδή μια υπόσταση η οποία συνίσταται από μια απειρία κατηγορημάτων, καθένα από τα οποία εκφράζει κάποια αιώνια και άπειρη ουσιαστικότητα» (I, VI).
- *Θεός, δηλαδή φύση*. «Πρόκειται για το αιώνιο και άπειρο ον, το οποίο καλώ Θεό ή Φύση, και που η ύπαρξη και η δραστηριότητά του δεν έχουν ούτε αρχή ούτε τέλος» (IV, Πρόλογος). Η έκταση, κατά τον Σπινόζα, είναι κατηγορημα του θεού. Ο θεός είναι ένα εκτατό ον (II, prop. II). Αν με την έννοια θεός εννοούμε την υπαρκτή φύση, η αλήθεια της πρότασης είναι προφανής: Η έκταση είναι κατηγορημα της ύλης.

Ο Ευτύχης Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

* Όλα τα χωρία του Σπινόζα είναι από την *Ηθική*. Ο πρώτος αριθμός αντιστοιχεί στο τμήμα του έργου, ο δεύτερος στην Πρόταση (Proposition).

Και, προφανώς, οι άνθρωποι ως «τρόποι» αποτελούν μέρος της απόλυτης αιωνιότητας της φύσης.

Από τους προηγούμενους ορισμούς συνάγονται ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Από οντολογική άποψη, υπάρχει μία και μοναδική υπόσταση (substance). Ο πανθεϊσμός του Σπινόζα υπερβαίνει συνεπώς τον καρτεσιανό δυϊσμό, δηλαδή την αντίθεση των εκτατών πραγμάτων (res extensa) και των νοητών (res cogitans). Η μοναδική υπόσταση, αιώνια, χωρίς αρχή και χωρίς τέλος, αντιφάσκει επίσης με την ύπαρξη ενός όντος που βρίσκεται έξω από τη φύση και που θα ήταν δημιουργός της. Ο Σπινόζα αρνείται την ύπαρξη προσωπικού θεού. Η οντολογία του αντιφάσκει με τη δημιουργία του κόσμου εκ του μηδενός και με τη δημιουργία του «μετά του χώρου και του χρόνου» (Αυγουστίνος). Επίσης, καταργώντας τις χρονικές αποστάσεις θα λέγαμε ότι η οντολογία του Σπινόζα είναι αντίθετη με τον πλατωνικό ιδεαλισμό (Ιδέες αρχέτυπα των όντων), καθώς και με τον ιδεαλισμό του Χέγκελ, ο οποίος ναι μεν δεν δέχεται την ύπαρξη ενός εξωκοσμικού δημιουργού, όμως ταυτίζει το γίγνεσθαι της φύσης, αλλοτριωμένης μορφής της Ιδέας, με την πορεία του πνεύματος προς την άρση της αλλοτρίωσης και την επιστροφή στην κατάσταση της αυτοσυνειδησίας.

Θα μπορούσαμε ως εδώ να θεωρήσουμε τον σπινοζικό πανθεϊσμό ως ιδιόμορφη, ιστορικά εξηγήσιμη μορφή υλισμού. Ο μονισμός της υπόστασης, η ύπαρξη μιας μοναδικής υπόστασης, με άπειρα κατηγορήματα, της οποίας τρόποι είναι τα υπαρκτά όντα, επανασυνδέει τη φιλοσοφία αυτή με τον υλισμό των προσωκρατικών και ιδιαίτερα του Ηράκλειτου. Η υπόσταση είναι το απόλυτο που δεν εξαρτάται από οτιδήποτε άλλο εκτός από τον εαυτό του. Η θέση αυτή μοιάζει ρητά υλιστική. Τι σημαίνει όμως το περίφημο *Deus sive Natura*;

Ας υπενθυμίσουμε τον ορισμό του θεού: Με την έννοια θεός «εννοώ ένα ον απόλυτα άπειρο, δηλαδή μια ουσία η οποία αποτελείται από άπειρα κατηγορήματα, καθένα από τα οποία εκφράζει μια αιώνια και άπειρη ουσιαστικότητα» (I, prop. IV). Ο θεός και όλα τα κατηγορήματα του θεού είναι αιώνια (I, prop. XIX). Από την αναγκαιότητα της θείας φύσης του θεού έπεται ένας άπειρος αριθμός πραγμάτων με άπειρους τρόπους, δηλαδή όλα τα πράγματα τα οποία εμπίπτουν στη σφαίρα της άπειρης διάνοιας (intellect) (I, prop. XVI).

Αν αντικαταστήσουμε τη λέξη θεός με την ισοδύναμη, κατά τον Σπινόζα, λέξη φύση, τότε μπορούμε ξανά να υποστηρίξουμε ότι ο μονισμός του Σπινόζα είναι ένας υλιστικός μονισμός. Εντούτοις η φράση «όλα τα πράγματα τα οποία εμπίπτουν στη σφαίρα της άπειρης διάνοιας» θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως ιδεαλιστική. Αλλά ας συνεχίσουμε την καταγραφή των ιδιοτήτων του θεού-φύσης: Από τα προηγούμενα έπεται ότι «ο θεός είναι το ποιητικόν αίτιον όλων αυτών που πέφτουν στη σφαίρα της άπειρης διάνοιας» (I, prop. XVI, cor. I). Το ποιητικόν αίτιον του Αριστοτέλη ανάγεται στο πρώτο κινούν. Το αριστοτελικό «πρώτο κινούν» είναι μια ασαφής αντίληψη για τον θεό. Κατά τον Σπινόζα: Έπεται ότι ο θεός είναι αιτία του εαυτού του και δεν προκύπτει ως συμβεβηκός (accident) της φύσης του (I, prop. XVI, cor. II). Τέλος, έπεται ότι ο θεός είναι η απόλυτα πρώτη αιτία (I, prop. XVI, cor. III). Αλλά ο θεός-φύση του Σπινόζα δεν είναι η «πρώτη αιτία» μιας φύσης εξωτερικής ως προς αυτόν – είναι η ίδια η φύση. Ως εδώ συνεπώς, αν και η λέξη θεός παραπέμπει αλλού, μπορούμε να θεωρήσουμε τον πανθεϊσμό του Σπινόζα ως έναν υλιστικό μονισμό. Το αιώνιο και άπειρο ον το οποίο καλούμε θεό ή φύση και του οποίου η ύπαρξη και η δραστηριότητα δεν έχουν ούτε αρχή ούτε τέλος (IV, Πρόλογος) αποτελεί μία και μο-

ναδική υπόσταση με άπειρα κατηγορήματα. Όλα τα όντα είναι τρόποι των κατηγορημάτων ή τροποποιήσεις της υπόστασης.

Η οντολογία του Σπινόζα είναι εντέλει υλιστική. Αλλά τότε γιατί εισάγει και επαναλαμβάνει διαρκώς την έννοια του θεού; Είναι γνωστό ότι στην εποχή του Σπινόζα η δυτική φιλοσοφία δεν είχε απελευθερωθεί από την έννοια του θεού. Βεβαίως η φιλοσοφία δεν ήταν πλέον θεραπεινίδα της θεολογίας. Αλλά ακόμα και ο Καρτέσιος, ο πατέρας του αστικού «ορθολογισμού», είχε θεμελιώσει την ύπαρξη της φύσης σε ένα αναπόδεικτο αξίωμα: στην ύπαρξη του θεού. Ήταν συνεπώς αναπόφευκτο το γεγονός ότι η *Ηθική*, η οποία δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του Σπινόζα, αποτέλεσε σκάνδαλο. Οι σύγχρονοι του Σπινόζα είδαν σ' αυτό το βιβλίο έναν συγκαλυμμένο αθεϊσμό. Κατά τον Moreau, χρειάστηκαν μακρές έρευνες για να ανακαλύψουν τον θεό στην *Ηθική* (Moreau, Πρόλογος). Τι ήταν λοιπόν ο πανθεϊσμός του Σπινόζα; Κρυμμένος υλισμός, για λόγους ευνόητους, ή μορφή ιδεαλισμού ο οποίος απέρριπτε τον προσωπικό θεό, τη Δημιουργία και τις άλλες βεβαιώσεις των Γραφών;

Ας επανέλθουμε στους ορισμούς του θεού από τον Σπινόζα: «Η νόηση είναι κατηγορημα του Θεού, ή ο Θεός είναι σκεπτόμενο Ον» (II, prop. I). «Η έκταση είναι κατηγορημα του Θεού, ή ο Θεός είναι ένα εκτατό Ον» (II, prop. I). «Ο Θεός είναι υπόσταση συνισταμένη από άπειρα κατηγορήματα, καθένα από τα οποία εκφράζει μια αιώνια και άπειρη ουσιαστικότητα» (I, prop. X). Αλλά το πεπερασμένο ανθρώπινο πνεύμα συλλαμβάνει μόνο δύο κατηγορήματα της μίας και μοναδικής υπόστασης, την έκταση και τη νόηση. Όπως σημειώνει ο Moreau, ο θεός είναι το απόλυτα άπειρο ον, στο οποίο οικούν η άπειρη νόηση και η άπειρη έκταση, οι οποίες είναι άπειρα κατηγορήματα (Moreau, σ. 34).

Η νόηση κατηγορημα της ενιαίας υπόστασης (της φύσης ή του θεού); Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται ο καρτεσιανός δυϊσμός (ο Σπινόζα θεωρεί την έκταση και τη νόηση ως κατηγορήματα της μοναδικής υπόστασης). Αλλά η νόηση είναι κατηγορημα της υπόστασης; Αν δεχτούμε αυτό τον ορισμό, τότε θα έπρεπε να δεχτούμε ότι ο σπινόζισμός αντιπροσωπεύει έναν ιδιότυπο ιδεαλισμό. Η θέση αυτή εξάλλου αντιφάσκει με τα σημεινικά δεδομένα της επιστήμης, σύμφωνα με τα οποία η νόηση δεν ενυπάρχει στη φύση, αλλά είναι «προϊόν» ενός «τρόπου» (mode), του σκεπτόμενου σώματος κατά Σπινόζα. Η νόηση είναι δυνατότητα της ύλης η οποία πραγματώνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες.

Όπως σημειώνει ο Ζ. Ντελέζ, η λέξη *ψυχή* (*âme*) δεν χρησιμοποιείται στην *Ηθική* εκτός από σπάνιες περιπτώσεις πολεμικής. Ο Σπινόζα την αντικαθιστά με τη λέξη *πνεύμα* (*esprit*). Κι αυτό, επειδή η ψυχή, φορτωμένη με θεολογικές προκαταλήψεις, δεν συλλαμβάνει την πραγματική φύση του πνεύματος. Το σώμα είναι τρόπος της έκτασης, το πνεύμα είναι τρόπος της νόησης. Συνεπώς κάθε πράγμα είναι ταυτόχρονα σώμα και πνεύμα, πράγμα και ιδέα. Μ' αυτή την έννοια όλα τα πράγματα είναι έμψυχα (*animata*) (Deleuze, σ. 92-3). Το πνεύμα, τρόπος της νόησης, και η νόηση, κατηγορημα της υπόστασης (της φύσης ή του θεού). Για άλλη μια φορά η θέση του Σπινόζα φαίνεται ιδεαλιστική. Όχι κρυμμένος υλισμός, αλλά ιδιόμορφος ιδεαλισμός.

Κατά τον Σπινόζα: «Το πνεύμα μας (mind), στον βαθμό που αντιλαμβάνεται, είναι ένας αιώνιος τρόπος της νόησης, ο οποίος καθορίζεται από έναν άλλο αιώνιο τρόπο της νόησης, και αυτός από έναν τρίτο κ.ο.κ. μέχρι το άπειρο. Έτσι, λαμβανόμενοι όλοι μαζί και ταυτόχρονα, συνιστούν την αιώνια και άπειρη νόηση (intellect) του Θεού» (V, prop. XL,

note). Αλλά θα μπορούσαμε σήμερα να υποστηρίξουμε, αντίθετα με τον Σπινόζα, ότι το πνεύμα είναι δυνατότητα, σε καθορισμένες συνθήκες, ενός τρόπου της υπόστασης: του σώματος. Και αν ταυτίσουμε την υπόσταση με τη φύση, τότε έχουμε έναν μονισμό της ύλης, της οποίας δυνατότητα είναι το ανθρώπινο πνεύμα.

Οποιαδήποτε μορφή υλισμού συνεπάγεται ότι το πνεύμα δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ύλη και ότι η νόηση, το πνεύμα, η ψυχή (πολλοί όροι με εν μέρει διαφορετικό νόημα) παύει να «υπάρχει» μετά τον θάνατο και την επιστροφή του σώματος «εις τα εξ'ων συνετέθη». Αλλά κατά τον Σπινόζα, η νόηση (intellect), σε πεπερασμένη ή άπειρη λειτουργία, πρέπει να περιλαμβάνει τα κατηγορήματα του θεού και τις τροποποιήσεις του θεού και τίποτα διαφορετικό (I, prop. XXX). Και μετά τον θάνατο; «Το ανθρώπινο πνεύμα δεν μπορεί να καταστραφεί απολύτως με το σώμα, αλλά απ' αυτό παραμένει κάτι το οποίο είναι αιώνιο» (V, prop. XXIII). Κατά την απόδειξη αυτής της Πρότασης, ο Σπινόζα υποστηρίζει ότι στον θεό υπάρχει αναγκαστικά μια έννοια ή ιδέα η οποία εκφράζει την ουσία (essence) του ανθρώπινου σώματος. Το πνεύμα και το σώμα είναι ένα και το αυτό πράγμα, θεωρούμενα το πρώτο υπό το κατηγορήμα της νόησης και το δεύτερο υπό το κατηγορήμα της έκτασης (III, prop. II, note). Για άλλη μια φορά ο Σπινόζα απορρίπτει τον καρτεσιανό διϊσμό. Αλλά η νόηση είναι κατηγορήμα της φύσης-θεού ή δυνατότητα ενός τρόπου της ύλης: του σκεπτόμενου σώματος;

Το ερώτημα φαίνεται νόμιμο. Αλλά: «πνευματική ή όχι, πρόκειται πάντα για τη μοναδική και πλήρη ηρακλείτεια ουσία» (J. D'Hondt, βλ. το παρόν τεύχος). Και ο Ηράκλειτος μιλάει για θεό. Εντούτοις η μοναδική ουσία (αρχή για τον σοφό της Εφέσου) είναι το πυρ, φυσική ουσία (substance) σε αέναο μετασχηματισμό. Η οντολογία του Ηράκλειτου είναι ρητά υλιστική. Τι είναι όμως ο πανθεϊσμός του Σπινόζα και γενικότερα ο πανθεϊσμός της Αναγέννησης;

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε μια παρατήρηση. Ο υλισμός των Αρχαίων, από τους προσωκρατικούς μέχρι τον Λεύκιππο, τον Δημόκριτο, τον Επίκουρο και τον Λουκρήτιο, ήταν ένας σαφής υλισμός. Και όταν οι στοχαστές αυτοί μιλούσαν για θεούς, τους θεωρούσαν δημιουργήματα και όχι δημιουργούς της φύσης και σε καμιά περίπτωση δεν τους ταύτιζαν με τη φύση. Αλλά η χριστιανική δογματική και οι διάφορες ανατολικές δοξασίες βάραιναν τόσο στη συνείδηση όχι μόνο στον Μεσαίωνα αλλά και στην Αναγέννηση και μετά, ώστε έπρεπε να φθάσουμε στην εποχή του Διαφωτισμού για να διατυπωθούν υλιστικές κοσμοαντιλήψεις, όχι όμως πάντοτε συνεπείς. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η αστική φιλοσοφία, από τους Νομιναλιστές μέχρι τον Καρτέσιο, τους άγγλους εμπειριστές, τον Καντ και τον Χέγκελ, ήταν πάντα υποθηκευμένη στο χριστιανικό δόγμα.

Αλλά ας επιστρέψουμε στον Σπινόζα και στον θεό-φύση.

Εκτός από τον θεό «καμία υπόσταση δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτή, ή να κατανοηθεί» (I, prop. XIV). Από την αιώνια φύση του συνάγεται η ιεραρχία των ατομικών ουσιών. Ήδη οι περιπατητικοί θεωρούσαν την υπόσταση συνώνυμο της πρώτης ουσίας και οι νεοπλατωνικοί είχαν ορίσει μια κλίμακα υποστάσεων. Οι τέλειες αρχικές υποστάσεις αντικειμενοποιούνται κατά τη διαδικασία εκπόρευσης από το *Εν*. Τέλος, στους Πατέρες της Εκκλησίας η υπόσταση είχε το νόημα της πρώτης ουσίας. Η ουσία του θεού είναι μία και υπάρχει σε τρεις ενιαίες και ομοούσιες υποστάσεις. Πώς επηρέασαν αυτές οι αντιλήψεις την οντολογία του Σπινόζα;

Όπως σημειώνει ο Moreau, αναφερόμενος στη φιλοσοφία του Σπινόζα, η αντικειμενική αιωνιότητα, αυτή των μαθηματικών αληθειών και των παγκόσμιων νόμων της φύσης, θα ήταν ακατανόητη για μας, αν δεν ήμασταν μέρος της απόλυτης αιωνιότητας της υπόστασης (Moreau, 83). Όμως η ύλη στην πορεία της αυτοανάπτυξής της –μέσω του ανθρώπινου εγκεφάλου– μπορεί να στοχαστεί και να γνωρίσει (εν μέρει έστω) τον εαυτό της. Η νόηση δεν βρίσκεται στην απαρχή, αλλά στην πορεία της αυτοανάπτυξης της ύλης (Γκράμσι). Αυτό είναι όμως το νόημα της άποψης του Σπινόζα:

Κατά τον Σπινόζα, υπάρχει μία και μοναδική υπόσταση, με άπειρα κατηγορήματα και τρόπους. Η νόηση συνεπώς δεν είναι εξωτερική ως προς τη φύση. Όπως σημειώνει ο M. Paty, πρόκειται για μια θεωρία της *Ολότητας*, η οποία συνεπάγεται μια ριζική ανατροπή των παραδεδωμένων ιδεών. Η θεωρία της εμμένειας (*immanence*, ενδογενές) σηματοδοτεί μια ρήξη με τη φιλοσοφία του Καρτέσιου. Και ο M. Paty συνεχίζει: «Η ιδέα του Θεού, την οποία το εγώ μπορεί να συλλάβει, καθιστά δυνατή τη γνώση. Η υπόσταση δεν περιορίζεται στην έκταση. Έχει ως κατηγορήματα την Έκταση και τη Νόηση. Έτσι η Νόηση μετέχει στη φύση» (M. Paty, 1983). Αλλά –τονίστηκε ήδη– η νόηση δεν είναι κατηγορημα της υπόστασης (*substance*). Είναι «προϊόν» της βιολογικής και της κοινωνικής εξέλιξης. Μήπως λοιπόν ορθά παρατηρεί ο Moreau ότι η σπινοζική υπόσταση είναι το αντίθετο της ύλης; (Moreau, 99). Αλλά αν αφαιρέσουμε τη λέξη θεός από τη σκέψη του Σπινόζα, τότε θα μπορούσαμε να ανασυνστήσουμε, με βάση αυτή τη σκέψη, μια φύση αντικειμενική, χωρίς αρχή και χωρίς τέλος, και από πολλές απόψεις *διαλεκτική*. Εντούτοις το φάντασμα του διωγμένου θεού θα στοίχειωνε πάντα της σκέψη μας, όταν αναφερόμαστε στον Σπινόζα.

Ας προχωρήσουμε τώρα στη διερεύνηση της σχέσης του θεού-φύσης με τον κόσμο των πραγμάτων. Ο θεός, κατά τον Σπινόζα, είναι η απόλυτη αρχή του είναι και των πραγμάτων και χαρακτηρίζεται από μια άπειρία κατηγορημάτων (κατηγόρημα: αυτό που η διάνοια συλλαμβάνει ως συστατικό της ουσίας της υπόστασης, I, *prop.* IV). Η απόλυτη και μοναδική υπόσταση κατέχει τις ιδιότητες της αναγκαίας ύπαρξης, της απειρότητας και της ενδογενούς αιτιότητας. Η μοναδική ουσία με τα άπειρα κατηγορήματα, δυνάμει και ενεργεία, αντιφάσκει συνεπώς με την έννοια του δημιουργού, του αρχιτέκτονα, με την ύπαρξη σχεδίου στον κόσμο. Πρόκειται για άλλη μια αντίθεση του Σπινόζα με το κυρίαρχο χριστιανικό δόγμα.

Τα κατηγορήματα συνιστούν την ουσία (*essence*) της υπόστασης (*substance*). Η ανθρώπινη διάνοια γνωρίζει μόνο δύο κατηγορήματα: την έκταση και τη νόηση. Γνωρίζουμε εντούτοις ότι υπάρχει μια άπειρία κατηγορημάτων, επειδή ο θεός έχει μια απόλυτη άπειρη δύναμη να υπάρχει, δύναμη η οποία δεν εξαντλείται ούτε από την έκταση ούτε από τη νόηση (βλ. Deleuze, 73). Αν την έννοια θεός την αντικαταστήσουμε για άλλη μια φορά με τη έννοια φύση, τότε ξαναβρίσκουμε την υλιστική θέση για την απειρότητα και την άπειρη πολυμορφία του Σύμπαντος. Και ως προς αυτό το σημείο ο Σπινόζα είναι αντίθετος με τον καρτεσιανό δυισμό, επειδή, κατά τον Σπινόζα, η έκταση και η νόηση δεν είναι ουσίες, αλλά κατηγορήματα της άπειρης υπόστασης. Η υπόσταση, κατά τον Σπινόζα, είναι απόλυτη, αιτία του εαυτού της, ιδιότητα την οποία ο Καρτέσιος απέδιδε στον θεό. Κατά τον Καρτέσιο, η έκταση και η νόηση ήταν κατηγορήματα δύο υποστάσεων. Κατά τον Σπινόζα, αντίθετα, είναι κατηγορήματα μιας και μοναδικής υπόστασης.

Θεός ή φύση. Μία και μοναδική υπόσταση με άπειρα κατηγορήματα. Ατομικά πράγματα, ως τρόποι με τους οποίους τα θεία κατηγορήματα εκφράζονται με καθορισμένη μορφή: «Τα ατομικά πράγματα δεν είναι άλλο από τροποποιήσεις των κατηγορημάτων του Θεού, ή τρόποι με τους οποίους τα κατηγορήματα του Θεού εκφράζονται με συγκεκριμένη μορφή» (I, prop. XXV, cor.). Οι τρόποι (modes) είναι τροποποιήσεις της υπόστασης, ή αυτό το οποίο υπάρχει σε, και νοείται μέσω κάποιου άλλου από αυτό (I, prop. V). Ο θεός παράγει μια απειρία πραγμάτων με μια απειρία τρόπων. Αν τα πράγματα είναι τρόπος ύπαρξης της θείας ουσίας, τότε ο θεός ταυτίζεται με τον κόσμο. Όπως σημειώνει ο Moreau, έτσι εξηγήθηκε συχνά το *Deus sive Natura*. Μια τέτοια άποψη εντούτοις –συνεχίζει ο Moreau– αντιφάσκει με την άπειρη τελειότητα του θεού. Κατά τον Μαλμπράνς (Malebranche), π.χ., αν δεχτούμε ότι το άπειρα τέλει *Ον* είναι το Σύμπαν, το σύνολο του ό,τι υπάρχει, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι «ένα άπειρα τέλει *Ον* αποτελείται από όλες τις ατέλειες του Σύνπαντος» (βλ. Moreau, 94 επ.). Αν όμως από το *Deus sive Natura* απαλείψουμε τη λέξη θεός, τότε παραμένει η φύση, αιτία του εαυτού της, άπειρη και σε άπειρο γίνεσθαι. Και τότε τα όντα είναι τρόποι, μορφές της ύλης που δεν αξιώνει καμιά άπειρη τελειότητα, αλλά μόνο μια άπειρη ύπαρξη. Μπορούμε όμως να περιορίσουμε τον ορισμό του Σπινόζα μόνο στην έννοια φύση;

Εδώ έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε άλλη μια άποψη του Σπινόζα, η οποία παραπέμπει στη σχέση του *δυνάμει* και του *ενεργεία*. «Οι ιδέες των επιμέρους πραγμάτων ή τρόπων, οι οποίοι δεν υπάρχουν, πρέπει να νοηθούν στην άπειρη ιδέα του θεού, με τον ίδιο τρόπο που οι τυπικές ουσίες των επιμέρους πραγμάτων ή τρόπων περιέχονται στα κατηγορήματα του Θεού» (II, prop. VIII). Μπορούμε εδώ να διακρίνουμε μια σχέση ανάμεσα στη δυνατότητα και την πραγματικότητα, ουσιαστική σχέση του γίνεσθαι της φύσης. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι ο Σπινόζα διακρίνει ανάμεσα στην ενεργό, φυσικοποιούσα φύση (*natura naturans*) και τη θεωρούμενη ως παθητική, φυσικοποιημένη φύση (*natura naturata*) (I, prop. XXIV, note). Η ενεργός φύση υπάρχει καθεαυτήν και νοείται μέσω αυτής. Είναι τα κατηγορήματα της υπόστασης τα οποία εκφράζουν την αιώνια και άπειρη ουσία. Ως παθητική φύση ο Σπινόζα εννοεί όλα όσα έπονται από την αναγκαιότητα της φύσης του θεού, δηλαδή όλους τους τρόπους των κατηγορημάτων του θεού (Ibid).

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επανέλθουμε στο ερώτημα για τη σχέση του πνεύματος με το κατηγορημα της νόησης και τη σχέση της νόησης με τη μοναδική, ενιαία υπόσταση. Όπως έχουμε σημειώσει, τα πνεύματα, κατά τον Σπινόζα, είναι τρόποι της άπειρης νόησης, η οποία είναι κατηγορημα της ενιαίας υπόστασης. Σημειώσαμε επίσης την αντίφαση αυτής της σχέσης με τη σημερινή επιστήμη, καθώς και το ότι η αποδοχή της οδηγεί προς μια ανέκδοτη μορφή ιδεαλισμού. Αναφορικά με το σώμα: «Υπάρχει αναγκαστικά στον Θεό μια έννοια ή *ιδέα* η οποία εκφράζει την ουσία του ανθρώπινου σώματος» (V, prop. XXIII). Κατά τον Σπινόζα, «το πνεύμα και το σώμα είναι ένα και το αυτό πράγμα, θεωρούμενα το πρώτο υπό το κατηγορημα της νόησης και το δεύτερο υπό το κατηγορημα της έκτασης (III, prop. II, σχόλιο). Η ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου αποτελεί σήμερα επιστημονικό δεδομένο. Αλλά, όπως υποστηρίξαμε, το πνεύμα δεν είναι τρόπος της νόησης, θεωρούμενης, κατά τον Σπινόζα, ως κατηγορημα της υπόστασης.

Ο μονισμός του Σπινόζα συνεπάγεται μια αντίστοιχη μονιστική αντίληψη για τη γνώση,

ως προϊόν του σκεπτόμενου σώματος: Με τη λέξη *ιδέα* «εννοώ μια πνευματική αντίληψη η οποία σχηματίζεται από το μυαλό, ως σκεπτόμενο πράγμα» (II, prorp. III). Συνεπώς, η ιδέα πρέπει να συμφωνεί με το αντικείμενό της (I, prorp. XXX, αποδ.). Μια αληθινή ιδέα οφείλει να *αντιστοιχεί* με το αντικείμενό της (I, VI). Επίσης: «Η τάξη της σύνδεσης των ιδεών είναι η ίδια με την τάξη σύνδεσης των πραγμάτων» (II, prorp. VII). Η ύπαρξη μιας αντιστοιχίας, ή ενός *μορφισμού* ανάμεσα στο πράγμα και στην «ιδέα» αποτελεί βασική αρχή κάθε υλιστικής θεωρίας της γνώσης. Και, αναπόφευκτα, «όσο περισσότερο κατανοούμε τα επιμέρους πράγματα, τόσο περισσότερο κατανοούμε τον Θεό ή τη φύση» (V, prorp. XXIV).

Φύση άπειρη στον χώρο, χωρίς αρχή και χωρίς τέλος. Η απόλυτη ύπαρξη, γράφει ο Σπινόζα, υπερβαίνει την ύπαρξη των τρόπων. Εντούτοις δεν πρόκειται για μεταφυσική υπέρβαση, εφόσον τρόποι είναι οι συγκεκριμένες πραγματώσεις της μιας και ενιαίας στην πολλαπλότητά της υπόστασης. Ο Σπινόζα, όπως έχουμε τονίσει, απορρίπτει την έννοια ενός θεού εξωτερικού ως προς τη φύση, ενός θεού δημιουργού και νομοθέτη ο οποίος, όπως σημειώνει ο Ντελέζ, θα ρύθμιζε τη δημιουργία. Απορρίπτει την ιδέα μιας θείας βούλησης που θα ήταν η βούληση ενός πρίγκιπα ή ενός τυράννου, ο οποίος θα δημιουργούσε εκ του μηδενός (Deleuze, 89).

Ο Σπινόζα απορρίπτει την ιδέα κάποιας εξωκοσμικής υπόστασης. Μοναδική υπόσταση είναι η φύση, απόλυτα άπειρη και αδιαίρετη. Πέρα από τον θεό (ή τη φύση) δεν μπορεί να νοηθεί άλλη υπόσταση. Ο θεός (ή η φύση) είναι η μόνη ελεύθερη αιτία, ενεργεί μόνο με την αναγκαιότητα της φύσης του και δεν υπόκειται σε κανενός είδους καταναγκασμό (XVII, cor. I, II). Δεν υπάρχει αιτία η οποία, είτε έξωθεν είτε ενδογενώς, πέρα από την αναγκαιότητα της φύσης του, θα κινητοποιούσε τον θεό για δράση (XVII, cor. I). Μια φύση (ή θεός) αντίθετη με τη χριστιανική θεολογία, με τον μεταφυσικό «ορθολογισμό» του Καρτέσιου και με τον Θεό-Μηχανικό του Νεύτωνα.

Ο θεός, συνεπώς, δρα αποκλειστικά, σύμφωνα με τη δική του φύση. Και από την αναγκαιότητα της θείας φύσης έπεται μια άπειρία πραγμάτων με άπειρους τρόπους. Ο θεός είναι η απόλυτα πρώτη αιτία, το ποιητικόν αίτιον όλων όσα μπορούν να πέσουν στη σφαίρα της άπειρης διάνοιας (I, prorp. XVI). Τέλος, ο θεός είναι το ποιητικόν αίτιον όχι μόνο της ύπαρξης, αλλά και της ουσίας των πραγμάτων.

Ο θεός είναι η αιτία όλων των πραγμάτων. Και κάθε πεπερασμένο πράγμα παραπέμπει σε κάποιο άλλο επίσης πεπερασμένο, ως την αιτία που το κάνει να υπάρχει και να δρα. Στη φύση συνεπώς κυριαρχεί μια ενδογενής νομοτέλεια. «Τίποτα στο σύμπαν δεν είναι συμπτωματικό, αλλά όλα τα πράγματα καθορίζονται να υπάρχουν και να ενεργούν με ειδικό τρόπο από την αναγκαιότητα της θείας φύσης τους» (I, XXIX). Ο καθορισμός των πραγμάτων είναι ενδογενής συνέπεια της αυτάρκειας της μιας και μοναδικής υπόστασης. Οτιδήποτε συμβαίνει, παράγεται σύμφωνα με την αιώνια τάξη των καθορισμένων νόμων της φύσης.

Αν διαγράψουμε τη λέξη θεός και διατηρήσουμε μόνο την έννοια Φύση, τότε έχουμε να κάνουμε με μια φύση όπου δεσπόζει μια άτεγκτη νομοτέλεια, ενδογενής, χωρίς «έξωθεν επεμβάσεις». Αλλά δικαιούμαστε να αγνοήσουμε το *Natura sive Deus*:

Μια άλλη άποψη του προβλήματος της αιτιοκρατίας αφορά την ύπαρξη σκοπιμότητας στη φύση. Και ως προς αυτό ο Σπινόζα είναι αντίθετος με την κυρίαρχη ιδεολογία της επο-

χής του, χριστιανική ή «επιστημονική». Κατά τον Καρτέσιο π.χ. ο θεός έδωσε τόση ενέργεια στο Σύμπαν όση χρειαζόταν για τον σκοπό για τον οποίο το δημιούργησε, και καθόρισε τους νόμους της λειτουργίας του. Μια παρόμοια άποψη θα διατύπωνε αργότερα και ο Νεύτων. Αλλά κατά τον Σπινόζα η φύση δεν υπάρχει χάριν κάποιου σκοπού. Και εφόσον δεν υπάρχει χάριν κάποιου σκοπού, παρόμοια δεν δρα σκόπιμα. Κατά συνέπεια, ένα τελικόν αίτιον δεν είναι τίποτα άλλο από ανθρώπινη επιθυμία, εφόσον θεωρείται ως η πηγή ή η αιτία οποιουδήποτε πράγματος (IV, Πρόλογος).

Ο Σπινόζα, κατά συνέπεια, απορρίπτει τη χριστιανική (και επιστημονίζουσα) τελεολογία. Σ' αυτούς που ρωτούν, γράφει, γιατί ο θεός δημιούργησε τους ανθρώπους δίνω την ακόλουθη απάντηση: «Επειδή δεν του έλειπε η ύλη για τη δημιουργία κάθε βαθμού τελειότητας, από την ανώτερη στην κατώτερη [...] επειδή οι νόμοι της φύσης είναι τόσο απέραντοι, ώστε να αρκούν για την παραγωγή οτιδήποτε μπορεί να συλλάβει μια άπειρη διάνοια» (I, παράρτημα). Τα διάφορα παραδοσιακά κατηγορήματα του θεού είναι προϊόντα της ανθρώπινης άγνοιας. Έτσι, ολόκληρη η κυρίαρχη ηθική της εποχής του Σπινόζα ανατρέπεται στα πλαίσια μιας αιτιοκρατημένης φύσης, η οποία εντούτοις δεν κατευθύνεται προς κάποιο τέλος και δεν σχεδιάστηκε χάριν κάποιου σκοπού. Η σημερινή λεγόμενη «ανθρωπική αρχή», η οποία ανατρέπει τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος, είναι μια μοντέρνα, ιδεολογική έκφραση της κλασικής τελεολογίας, της οποίας κατηγορηματικός αρνητής υπήρξε ο Σπινόζα.

Ο Σπινόζα απορρίπτει επίσης την ηθική που θεμελιώνεται στην ανθρωπομορφική αντίληψη του θεού. Η ύπαρξη τούτου ή εκείνου του ανθρώπου είναι συμπτωματική: ο συγκεκριμένος άνθρωπος μπορούσε να υπάρξει ή να μην υπάρξει, επειδή είναι μια επιμέρους ύπαρξη, ένας τρόπος της άπειρης αλυσίδας αιτιών και αποτελεσμάτων. Όλα τα όντα είναι τρόποι των άπειρων κατηγορημάτων της υπόστασης. Όπως σημειώνει ο Ντελέζ, ο πανθεισμός και ο αθεϊσμός του Σπινόζα συνδυάζονται σε αυτή τη θέση, αρνούμενοι την ύπαρξη ενός θεού ηθικού, δημιουργού και υπερβατικού. Και ο Ντελέζ συνεχίζει: «Πρέπει περισσότερο να ξεκινήσουμε από τις πρακτικές θέσεις που έκαναν τον σπινοζισμό αντικείμενο σκανδάλου. Οι θέσεις αυτές συνεπάγονται μια τριπλή αποκήρυξη: της “συνείδησης”, των “αξιών” και των “θλιβερών παθών”. Πρόκειται για τις τρεις μεγάλες ομοιότητες με τον Νίτσε. Και ήδη, όσο ακόμα ζούσε ο Σπινόζα, είναι οι λόγοι για τους οποίους τον κατηγορούν για υλισμό, ανηθικότητα και αθεΐα» (Deleuze, 27).

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς αν ο Σπινόζα ήταν υλιστής ή όχι. Όπως τόνισα, η άποψή του ότι η διάνοια είναι κατηγορηματική της υπόστασης οδηγεί προς μια πνευματοκρατική αντίληψη, όπως και η διαρκής επανάληψη της έννοιας του θεού. Θα μπορούσαμε όμως να υποθέσουμε ότι με την έννοια θεός ο Σπινόζα, για λόγους ευνόητους, σε μια ανελεύθερη εποχή, επικαλύπτει τον υλισμό του. Αυτή όμως θα ήταν μια εύκολη ερμηνεία. Εντέλει ο Σπινόζα δεν δημιούργησε έξω από την εποχή του, εποχή ηγεμονίας του χριστιανισμού, των διαφόρων θεολογούντων φιλοσοφικών συστημάτων, εποχή κατά την οποία κυκλοφορούσαν νεοπλατωνικές, ανιμιστικές, μυστικιστικές αντιλήψεις. Αντίθετος με την έννοια του θεού-δημιουργού και με τον καρτεσιανό δυισμό, θέλησε ίσως να «απορροφήσει» τη νόηση, το πνεύμα, στη μία και μοναδική υπόσταση. Η αμφισημία του σπινοζικού πανθεισμού θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί μ' αυτό τον τρόπο.

Τέλος, είτε πρόκειται για σκόπιμη ιδεολογική επικάλυψη του υλισμού σε μια ανελεύθερη εποχή είτε όχι, ο Σπινόζα παραμένει ο μεγάλος αντίπαλος κάθε δυϊσμού, κάθε τελεολογίας και ταυτόχρονα ο μεγάλος ανθρωπιστής που κήρυξε μια θετική και αισιόδοξη αντίληψη για τη ζωή.

Βιβλιογραφία

- Deleuze, G., *Spinoza, Philosophie Pratique*, Editions de Minuit, Paris, 2003.
Διζικιρίκης, Γ., *Αλτουσέρ και Σπινόζα*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα, 1994.
Moreau, J., *Spinoza et le spinozisme*, PUF, Paris, 1971.
Μπιτσάκης, Ε., *Η φύση στη Διαλεκτική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
Paty, M., *Einstein et Spinoza*, Centre de Recherche Nucleaire de Strasbourg, 1983.
Spinoza, *Works of Spinoza, Ethics*, Dover Publications, New York, 1951.

Johannes Vermeer, Το γράμμα.